

JUHÁSZ DEZSŐ

NYELVI ATTITÚD, NORMA ÉS IDENTITÁS A XVI. SZÁZADBAN – SYLVESTER JÁNOS PÉLDÁJA

KIVONAT: A XVI. század sok tekintetben fordulópont a magyar nyelv és kultúra történetében. A század első harmada még az ómagyar korhoz sorolható, amelyben az írásbeliségünk fő képviselői a kézzel írott vallásos tartalmú könyvek, a kódexek, de már terjedőben van a magyar nyelvű világi írásbeliség is, élén a privát levelezéssel, a misszilizirodalommal. Mindezek ugyan folytatódnak a század közepén és második felében is, de a reformációval és a magyar nyelvű könyvnyomtatás terjedésével nyelvi és vallási programmá vált a Szentírásnak, valamint az olvasni tudásnak a szélesebb közönséghez való eljuttatása is. Sylvester János, az első magyar nyelvről szóló grammatika szerzője és az első nyomtatott Újtestamentum-fordítás megalkotója figyelemreméltó megjegyzéseket tett nemcsak az anyanyelvről, hanem a hozzá fűződő kíváncsi attitűdökről is. Nyelvi példái a lokálpatriotizmus szép megnyilvánulásai, egyben az északkeleti nyelvjárási régió *i*-ző részlegének hiteles visszatükrözői. A tanulmány ezekből ad ízelítőt.

KULCSSZAVAK: Sylvester János bibliafordítása, nyelvtana, nyelvszemlélete, lokálpatriotizmusa, nyelvjárása

1. A korai magyar nyelvű bibliafordítások jelentőségéről az irodalmi nyelv és a nyelvi norma fejlődésének szemszögéből

1.1. Kézírásos magyar bibliafordítások (kódexek, kódexrészletek: XIV–XVI. század)

A magyar irodalmi nyelv megalapozása nem képzelhető el középkori kódexeink fordítóinak, másolóinak erőfeszítései nélkül. Az első fennmaradt kéziratos magyar nyelvű könyv, a *Jókai-kódex* Szent Ferenc életéről szól, de a következő három már bibliafordítás: a *Bécsi*, *Müncheni* és *Apor-kódex*, amelyeket közös jegyeik (közös szellemi forrásvidék, terminológiai kísérletek, mellékjeles helyesírás stb.) alapján *Huszita Bibliaként* szoktunk emlegetni. Már ezek a próbálkozások is jelzik, hogy milyen komoly szellemi és nyelvi teljesítményre volt szükség ahhoz, hogy a *Szentírás* üzenete minél több anyanyelvi beszélőhöz, olvasóhoz eljusson. Nem elhanyagolható továbbá annak a rendszerben gondolkodásnak a szerepe sem, amely a magyar hangkészlethez latin betűkre építő, de mellékjelekkel kiegészített jelkészletet dolgozott ki, pontosabban lerakta ennek az alapjait. A kísérletezés terepe azonban a könyvnyomtatással szélesedett ki igazán, és a próbálkozások egészen az újkorig tartottak. Izgalmas figyelemmel kísérni a szabályalkotás és szabálykövetés folyamatait, legyenek azok nyelvtaniak vagy nyelvhasználatiak. Ehhez azonban ki kellett lépni a latinitásból meg a szűk kolostori keretek közül, és mind a hitéletben, mind a privát írásbeliségben meg kellett teremteni az anyanyelvhasználat lehetőségét. A középmagyar kortól egyre több metanyelvi megnyilvánulás található az anyanyelviség ügyében, ami klasszikus tudományközi téma, mind a nyelvészet, mind az irodalomtudomány, mind a különböző esztétörténeti stúdiumok számára.

Mielőtt a magyar reformáció és nyelvtanirodalom egyik neves úttörőjének néhány idevágó megjegyzését csokorba kötném, ideiktatom a kódexirodalom ritka példái közül az egyik kedvencemet, a *Székelyudvarhelyi kódex* részletét

(mai helyesírással; az eredetit lásd SzékK. 102–103). Ebben Nyújtódi András szerzetes ajánlja apáca húgának, Juditnak az ótestamentumi *Judit könyvét*, amelyet ő fordított le neki latinból (a kiemelés tőlem):

„Íme azért én szerető húgom, Nyújtódi Judit, az te neveden való szent aszszonnak könyve, melyet én, az te szegény bátyád, Nyújtódi fráter András **megírtam az diáki bötűről ez magyar nyelvre**, az tehozzád való atyafiúságos szeretetnek miatta meggyőzöttetvén, és hogy ne lennél az te celládban az te szenteknek könyve nélkül, de vallanád ezt a te lelkednek vigasztalására.”

A bemutatott részlet is jól példázza, hogy számos kódex latinról magyarra való fordítását az motiválta, hogy a latinul nem tudó apácák is hozzájuthassanak a *Szentírás* igéjéhez és a mindennapi vallásgyakorlás szövegeihez.

1.2. Nyomtatott magyar bibliafordítások (XVI. század)

A könyvnyomtatás megjelenése és terjedése tette lehetővé, hogy az olvasás privilégiuma kilépjen az egyház, a kolostorok, a kancelláriák, illetve az arisztokrata udvarok szűk világából. A keresztény hit széles körű, társadalmi méretű terjesztése – mint a reformáció egyik kiemelt célja – találkozott a nyomdai lehetőségek gyors bővülésével, a nyomdákon keresztül pedig először a helyesírás, majd általában is az írott nyelvhasználat egységesítésének az igényével (vö. Benkő 1983/1999: 207–211). A *Biblia* mint szent szövegek gyűjteménye a maga tekintélye révén fő forrása lett a nyelvi sztenderdizációnak. Mint az közismert, először csak részleges fordításokat adtak ki (pl. Komjáti Benedek: *Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, 1533, Krakkó; Pesti Gábor: *Új Testamentum magyar nyelven*, Bécs, 1536; Sylvester János: *Új testamentum magyar nyelven*, Sárovar-Újsziget, 1541; Heltai Gáspár: *Új testamentum*, 1562, Kolozsvár stb.), majd a XVI. század végére elkészült a teljes nyomtatott *Biblia* is (Károli Gáspár szerkesztésében, Vizsoly, 1590). Sylvester János fordítása nemcsak koraisága, úttörő jellege miatt – az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv, az első teljesnek mondható Újtestamentum-fordítás! –, hanem a nyitó- és zárófejezeteiben kifejtett gondolatai miatt is külön figyelemre méltó. (Lásd a Függelékben közölt képeket is.)

2. Sylvester Bibliája: az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv (1541)

Sylvester fordítása gondos, a latinon kívül támaszkodik görög előzményekre is, de egyes helyeken nehézkes fogalmazású. A nyomtatás technikai minősége is hagy kívánnivalót maga után: a gyenge nyomat, a gót (fraktúr) betűkészlet is megnehezíti az olvasását. Egyes felhasználókat az erős nyelvjárásiasság is zavarta, jóllehet ebben az időben még gyerekcipőben járt a táji nyelvváltozatok fölé emelkedni törekvő „irodalmi” normaváltozat kialakulása. Erre később még visszatérünk, előtte azonban érdemes idéznünk az időmértékes versbe foglalt, tehát szépirodalmi igénnyel is fellépő ajánlását (saját olvasatomban, hangtani pontosságra törekedve).

2.1. A Sylvester-biblia ajánlása¹

Az magyar nípnek, ki ezt olvassa

Próféták által szolt rígen nēked az Isten,

azkit ígirt, imé vígre megadta fiát.

Buzgó lélekvel szol most ős nēked ez által,

Kit hagyta, hogy hallgass, kit hagyta, hogy te kövess.

Nēked azért ez lűn prófétád, doktorod ez lűn,

Mestered ez most ős, mellyet az Isten ada.

Ez próféta szavát hallgasd, mert tíged az Isten

Elveszt, és nyomós itt nem lehet az te neved.

Itt ez írásban szol mostann ős nēked ez által,

Hűtre hív mind, hogy senki ne mentse magát.

Az, ki zsidóul és görögül és vígre diákul

Szol vala rígen, szol nēked az itt magyarul.

Minden nípnek az ű nyelvinn, hogy minden az Isten

¹ A 6. számozatlan oldalon, lásd a 2. számú mellékletben is.

*Törvényin ilyen, minden imádja nevét.
 Itt vagy az rejték kincs, itt vagy az kifolyó víz,
 Itt vagy az tudomány, melly örök íletet ád.
 Lelki kenyír vagy itt, mellyben mikor íszel, örökké
 Ílsz, melly az mennyből szálla. Halálra mene
 Az, ki terem tígéd, megvált, örök íletet és(s) ád
 Ez szent által, nincs több bizodalma azírt.
 Ennek azírt szolgálj mindenkor tiszta szüedvel,
 Ennek mindenkor tígy igaz áldozatot.
 Tígédet ez hozzá viszen, és nem hágy, mikor így mond:
 Bódogok, eljövetekek, vesszetekek el, gonoszok!*

Gyökeresen új helyzetet teremt Sylvester azzal, hogy az egész magyar népet, nyelvközösséget szólítja meg, egyrészt a vers címében, másrészt az ajánlás retorikai gondolatmenetében, mely szerint azzal, hogy a *Szentírás* immár anyanyelven is elérhető, nincs helye az olyan mentegetőzésnek, miszerint az üzenet nyelvi akadály miatt nem „ért célba”. A *Biblia* magyarra fordításával a magyar nyelv mintegy a „szent nyelvek”, a héber, görög, latin társaságába emelkedett. (A nyelv elrejtett kincsesládájának metaforája itt is felbukkan, de még kifejtettebben találkozunk vele a grammatikájában, lásd alább.)

2.2. A népnyelv gazdagságáról, a képes beszéd és a jelentésátvitel természetes voltáról

Az egyszerű emberek megbecsülése, nyelvi tudásának értékelése látványosan megmutatkozik a bibliafordítása függelékében, ahol amellet érvel, hogy a *Szentírás*ban gyakran felbukkanó képes beszéd nem idegen a magyar népnyelvtől sem:

„Az ilyen beszíddel tele az Szentírás, mellyhez hozzá kell szokni annak, azki azt olvassa. Könnyű kediglenn hozzászokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszíddnek neme. Íl ilyen beszíddel

naponkíd való szólásában. Íl ínekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, mellyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmí(ji)nek ēles voltát az lelísben, melly nem egyēb, hanem **magyar poésis**.²²

A népnyelvben megmutatkozó leleményesség – ma úgy mondanánk: kreativitás – büszkeségre sarkallja, ami értékelhető egyrészt a többi nyelvvel való összehasonlításban, másrészt a nyelvhasználat rétegzettsége tekintetében is: nyelvi értékek nemcsak az iskolázottságból eredeztethetők, és rendelkezhetnek magas esztétikai minőséggel (lásd: „magyar poézis”).

3. Sylvester nyelvszemléletének tükröződése a nyelvtanában (*Grammatica Hvngarolatina*, 1539)

3.1. Első nyelvtanunk többcélúsága

Sylvester János a bibliafordítással párhuzamosan nyelvtant is írt. A kis méretű könyvecske két évvel hamarabb készült el, mint az *Újtestamentum*, 1539-ben hagyta el a Sárvár-újszigeti nyomdát. Nádasdy Tamás nádor mecénásként korát megelőzően vágott bele egy olyan „projektumba”, amelynek elemei szorosán kapcsolódtak össze, kiegészítették egymást: birtokán alapfokú iskolát és nyomdát létesített, és megfogadta a művelt és ambiciózus fiatalembert, Sylvester Jánost, hogy tanítson, fordítson, és írjon egy nyelvtant is, amely egyaránt szolgálja a diákokat és tanárokat, azaz legyen tankönyv és kézikönyv egyaránt. A mű latinul íródott, latin minták alapján (főleg Donatus kisebbik latin nyelvtanát követve), Melanchton grammatikáira is támaszkodva (vö. Éder 1989: 390), de főhőse mégis a magyar nyelv lett (vö. Balázs 1958; Szathmári 1968: 86–139; C. Vladár 2008, 2016: 30, 40, 68 stb.; a bővebb szakirodalmi áttekintésre l. Éder 1989). Főbb céljai a következők voltak:

2 Az *Újtestamentum* függelékében, Az olyan igíkrűl való tanúság, mellyek nem tulajdon jegyzisben vitének című fejezet 4. oldalán. Lásd még a 3. számú mellékletet is.

- a latinon keresztül a szent szövegek olvasásának segítése (a bibliai tanulmányok támogatása), a klasszikus latin irodalom néhány elemének felvillantása;
- a magyar nyelv legfontosabb nyelvtani sajátosságainak bemutatása a latin-nal párhuzamba állítva (deskriptív és komparatív megközelítés);
- néhány kerülendő nyelvhasználati megoldás bemutatása (preskriptív elemek);
- terminológiai kísérletek (nyelvtani és nem nyelvtani jellegűek);
- a helyesírás, hangjelölés megújítása (a mellékjeles betűk rendszerszerű használata, főleg kvalitatív, részben kvantitatív fonémakülönbségek tükröztetésére, vö. Molnár 1963: 15–47; Korompay 2003: 584–585);
- egyéb hasznos nyelvi és kulturális ismeretek közlése.

3.2. Konkrét részletek a fenti kategóriákból, különös tekintettel a nyelvszemléleti vonatkozásokra³

3.2.1. A nyelvekről, különös tekintettel az anyanyelvre

„Áttekintettük a nyelvtannak azt a részét, amely a ragozható szófajokat öleli fel, s ebben a részben nincsen semmi, amit hiányolhatnánk nyelvünkben, sőt, ami az igék és névszók ragozását illeti, éppenséggel könnyedén fölülmúlja az összes nyelvet, hiszen igen szabályozott, ahogy azt mondani szokták, nem kevésbé, mint a három szent nyelv – a latin, a görög és a héber – bármelyike. Annál inkább ellene vagyok azoknak, akik nem csupán megvetik nyelvünket, mint amely méltatlan arra, hogy az emberek használják, de ezt a nyelvet nem átallják bemocskolni nyelvüknek mérgével (70–71).

[...]

Mi lehet keresztényekhez méltatlanabb dolog, mint hogy félrehajítva a nyelv igazi rendeltetését kígyók módjára nyelvüket öltögezzék sziszegve egy mit sem vétő nyelvre, és a szájukban mérget rejtegetsenek,

3 Az idézetek C. Vladár Zsuzsa fordításából valók, a lapszámok is erre a kötetre utalnak (C. Vladár 1989).

hogy ezt erre a szegény nyelvre fröcsköljék? Sőt ugyanúgy járunk mi is, mint azok az emberek, akiknek mérhetetlen kincs van elásva kertjükben, és mégsem tudják felhasználni, holott nyomorultul szegények, mert nem tudják, hová van a kincsesláda elrejtve. El volt rejtve idáig anyanyelvünk kincsesládája is, amelyet most találtunk meg, és most hozunk napvilágra először. Ha nem vonakodunk élni vele, akkor rövidesen (mint óhajtom és remélem) koldusszegényekből dúsgazdagokká lehetünk.” (71)

3.2.2. Nyelvművelő megjegyzések (pl. a kötőszóknál)

„Akárcsak Donátusnál, a mi nyelvünkben is van kötőszó, az <És>, amelyet némelyek szóban és írásban hibásan használnak. E szófaj első hangját, az <é>-t ugyanis hol elnyelik, hol <i>-vé torzítják. Példa az előbbi esetre: [...] – <felele smonda>. Az utóbbira: [...] – <Mennyetek el tüis>. Így kellene ugyanis írni és mondani – <felele és monda>. Továbbá: <Mennyetek el tü és>. Ha pedig a hangok torlódása miatt az említett <é> hangot el akarjuk nyelni az ejtésben, a legjobb lesz a görögök módjára hiányjellel jelezni ezt – <felele ’s monda>, de nem szabad a kötőszó utolsó, <s> hangjával a következő szó testét terhelni és azt teljesen megrongálni.” (71–72)

A magyar népet és nyelvet általában pozitív kontextusban emlegeti, de előfordul a kritikus hangvétel is: „A *penig* szócska az óhajtas szava nyelvünkben, amellyel a *kedig* vagy *kediglen* helyett (mindkét módon beszélünk ugyanis) csak a tudatlan köznép szokott élni.” (68)

3.2.3. Terminológiai újítások

Szófajok nevei: *névirtaló* ’névmás’ (40), *félrisz vivő* ’melléknévi igenév’ (69), *eggybefoglalás* ’kötőszó’ (71), *közbevetés* ’indulatszó’ (73) stb. **Hónapnevek:** *fű hó, avagy erőss hó* ’január’, *lágý hó* ’február’, *fűhegy* ’március’, *kinyíló hó* ’április’, *elő gyümölcsű hó* ’május’, *kaszáló hó* ’június’, *hév hó avagy arató hó* ’július’, *szőlőírlelő hó* ’augusztus’, *szőlőszedő hó* ’szeptember’, *borvető hó* ’október’, *borlátogató hó* ’november’, *vigan lakó hó* ’december’ (24–26).

3.2.4. Nevezetes helyek és neveik

A szülőháza dicsérete: *Ídes az hazának szerelme* (17).

Az ország fővárosa, Buda: „Buda Magyarország fővárosa. Európa minden városa közül a legkiesebb és legkedvezőbb helyen fekszik, de hogy a németek miért hívják Ofennek, azt nem teljesen értem, hiszen más város Pest és más város Buda.” (28)

Szülőváros, hazai táj: „Van egy város hazánknak azon a vidékén, melyet <Meggyesaljá>-nak hívnak és Nagyságos Perényi János birtokában van. Ezt a várost hét igen kies, mégpedig szőlőtermő dombja nevezetessé varázsolja, földjének termékenysége boldoggá, legelői kövérré, mezei és rétjei virulóvá, forrásai és patakjai jól öntözötté, ugyanakkor kivágásra szánt és érintetlen erdei igen kedvessé, a fák ezerféle gyümölcse termékennyé, aranya, ezüstje, sója gazdaggá teszi, s ahol magam is megláttam a napvilágot, s ahová testestül-lelkestül tartozom, s melyet <Szinírvárallá>-nak neveznek a mieink.” (28)

A jelenlegi lakóhely, Sárvár-Újsziget: „A <Sárvár>-nak nevezett vár közepében fekszik <Sziget> város, ahol Magyarországon először kezdtük gyakorolni a nyomtatásnak ezt az isteni művészetét, mégpedig Princepsünknek, Nagyságos Nádasdi Tamás úrnak, grófnak és bánnak a fáradságával és költségével és a magam szolgálatával, s innen adtuk ki ezt a Rudimentát az ifjúság valamiféle haszná-
ra. A valóság alapján nevezik így, mivel két folyó folyja körül, közülük az egyik a Rába, a másik a Gemmeus nevet viseli, mi pedig Neanesusnak, <Újsziget>-nek nevezzük, mivel Urunk maga egészen új formájúvá varázsolta. [...] a folyókat szabályozván, majd a fenyegető sűrű vadon fáit kiirtván, s helyüket szép kies gyümölcsöskerteknek szentelvén, végtére téglá épületű elemi iskolát építvén rá. Ilyen módon lehetett volna többi városunknak is nevet adni.” (29)

Mindegyik idézett részlet nemes hazafiságról, magas fokú nemzeti és nyelvi öntudatról tanúskodik, sőt a nemzeti büszkeséget kiegészíti a nyíltan vállalt regionális kötődés, a szűkebb haza, a szülőföld szépségeinek dicsérete. Ezek a pozitív identitáselemek részben magyarázatot adnak a pozitív nyelvjárási attitűdre is, konkrétan arra, hogy sem a bibliafordításában, sem a grammatiká-

jában nem törekszik a nyelvjárási elemek kizárására. Van továbbá egy másik, életrajzi alapú tapasztalati bázis is, tudniillik az, hogy fiatal korának keleti *í-ző* környezetéből egy ugyancsak *í-ző* régióba, a nyugat-dunántúlba került át, így azt érezte, hogy egymástól távoli tájakon is érvényesülhetnek azonos vagy hasonló nyelvjárásiasságok (vö. Juhász 2018: 333–334).

4. Néhány lehetséges kutatási feladat

A magyar reformáció szellemi és nyelvi törekvéseinek már eddig is komoly szakirodalma keletkezett. Ebben kiemelkedő helyet foglal el Sylvester János korának és életművének a kutatása. (A Grammatika kutatástörténetét 1989-ig összefoglalja és értékeli Éder 1989, a későbbiekre l. C. Vladár 2008.) Ezeket folytatva további irányokat képezhetnek – többek között – a következők:

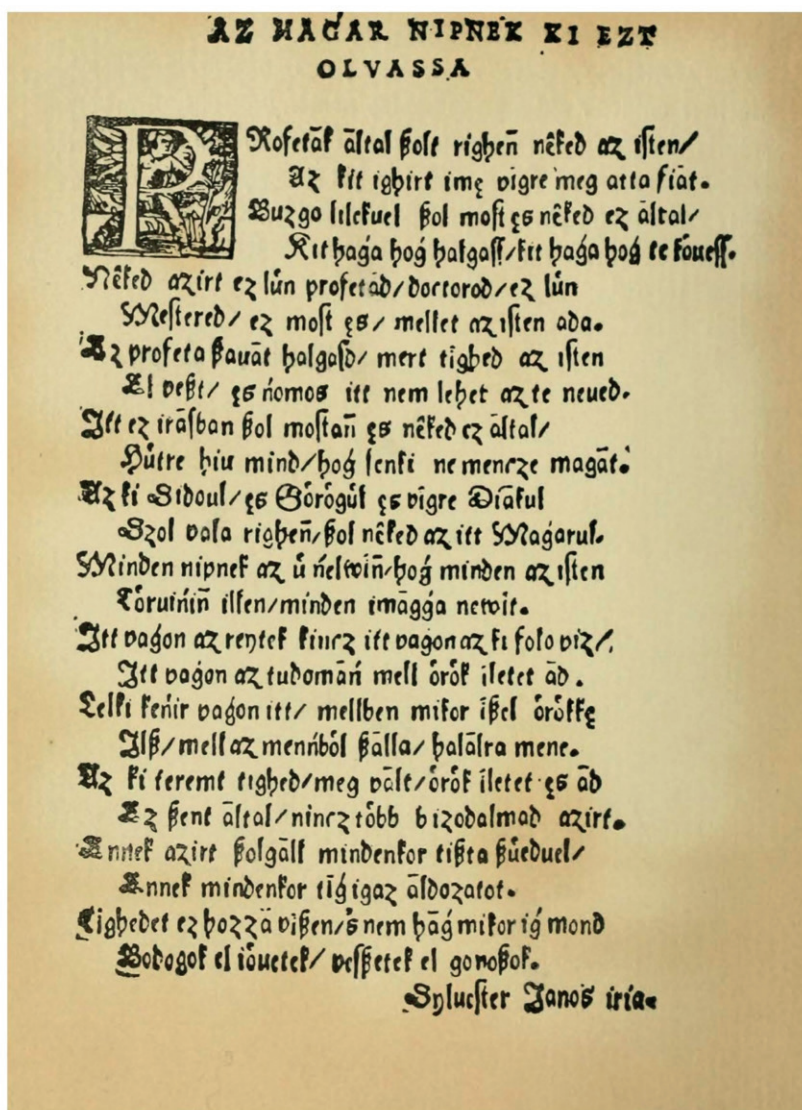
- Sylvester nyelvének módszeres, monografikus feldolgozása, korpusznyelvészeti eszközökre is támaszkodva;
- egy hipotézis igazolása: Sylvester bibliafordításának nyelvjárásiassága megegyezik a nyelvtana magyar példaanyagának nyelvjárásiasságával;
- a nyelvjárásiasság mértékének és ingadozási fokának számszerűsítése (adatbázis-építéssel, nyelvtechnológiai támogatással);
- a regionalitási fokok összehasonlítása a XVI–XVII. századi bibliafordításokban;
- a nyelvtanírók és bibliafordítók nyelvi attitűdre, normára vonatkozó megjegyzéseinek módszeres gyűjtése;
- nemzetközi összehasonlító vizsgálatok a korai bibliafordítások és bibliafordítók körében (nyelvi és metanyelvi síkon, bevonva a bibliafordítások előszavait és függelékeit is).

Függelék

1. számú melléklet. Sylvester Újtestamentum-fordításának címlapja

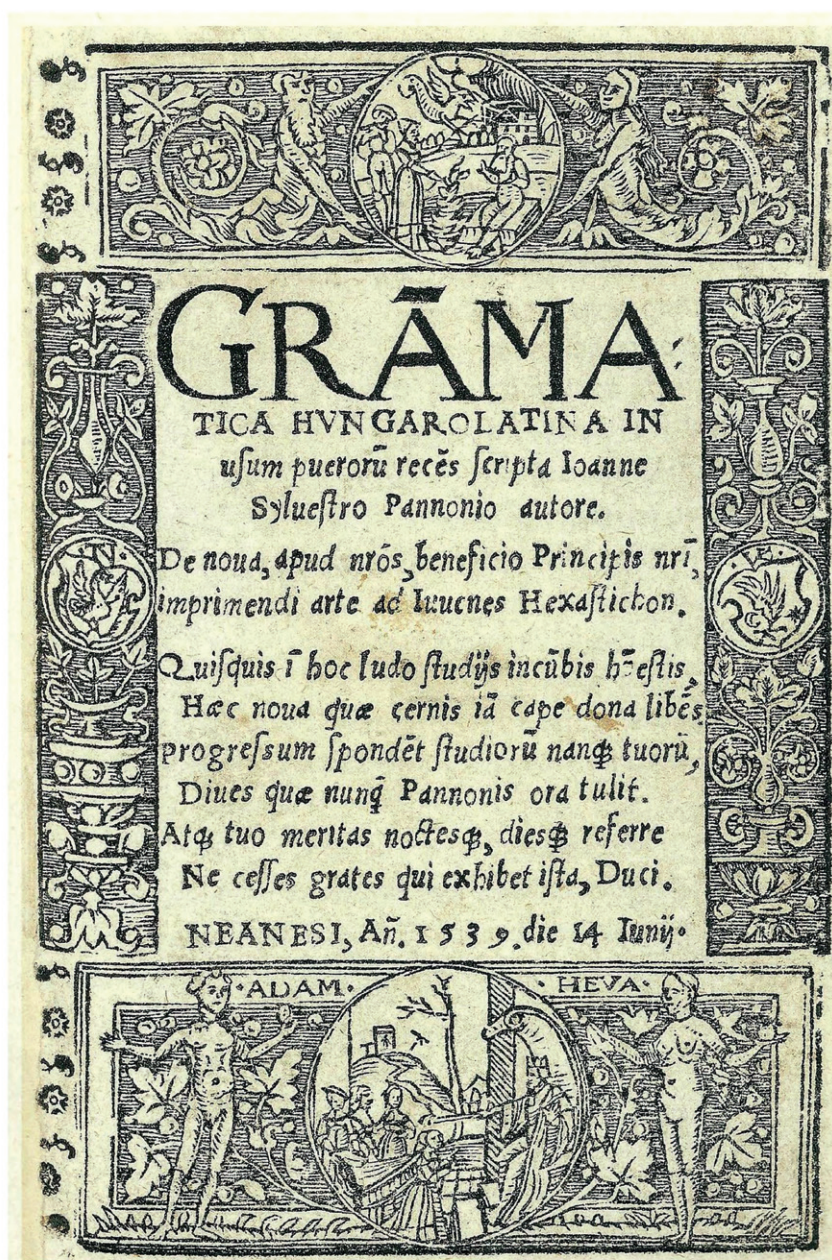
2. számú melléklet. Sylvester Újtestamentum-fordításának ajánlása

3. számú melléklet. Sylvester Újtestamentum-fordítása függelékének egy lapja

nem kemén itesuel. **S**well befid tulandon iegzisiben igelnef. **E**ll
ronusagot adit tuncstef/mellet sönneñ meg foghattatof/és n. m. olt
lat mellet meg nem foghattatof volna az benne valo nehéssighirt.
Ez illen befiduel tele az bent irás /m:llhez hozzá fell bötne
annaf az ki azt oluassa. **K**ónu fediglen hozzá bötne az m: n: p: n: f: n:
nef/mert nem idegben ennet ez illen befidnef neme. **I**llen befid
uel naponfid valo bötneában. **I**l inekstefen/fuálekppen az virág ine
stefen/mellstefen ezudálhatta minden n: p: az **M**agar n: p: nef elmne
nef és poslat az lelsiben/mell nem egéb hanem **M**agar poslat
Miforon illen felfighecs dologban illen alá valo pildauat ilef/az
ganenban arant kereket/nem azon vagot hog az h: f: agot diczirem
Nem diczirem az mirul ez illen inekstef vadnaf/diczirem az befidne
nef nemessen valo berzist. **A**zt h: f: em hog érteñ inimārañ hog az
felul megmondott befidstefen egebet fell értenf/hog nem mint az
ighit láttatnaf iegezni/érteñ hog ezefben az lapāt/nem lapāt/az
firu nem firu/az buza nem buza/az polua nem polua/az fa nem
fa/az tēñ nem tēñ/hanem ezal valami hasonlatossaghirt vettet
nef ez iegzisiben. **E**géb bötne valamell befidnef tulandonagorul
egéb valamell nelvonef tulandonagorul. **A**z ighe ha tulandon ieg
zisiben vettetif tulandon minden n: p: nef az ū nelvun/mert ez illen
ighiuel minden n: p: nef eggkppen ilnef. **A**z tūz tulandon iegzisib
ben minden n: p: nefnel egget iegez/azonkppen az viz/az kdlir/az
bor/és az többi. **N**em tulandon iegzisiben nem mindenforon eg
get iegez minden nelvun. **S**ün. **E**z ighe mikoron nem tulandon
iegzisiben vettetif és/tulandon az **S**ido nelvonef/nem tulandon az
Magar nelvonef/mert ez fot nem fotta aldozotirt cetne.
Est: v: r/ ez ighit mikoron nem tulandon iegzisiben vettetnef és
tulay

4. számú melléklet. Sylvester Grammatikájának címlapja

Hivatkozott irodalom

- Balázs János 1958: *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1983/1999: A protestantizmus hatása a magyar irodalmi nyelv fejlődésére. In: Ugyanő, *Nemzet és anyanyelve*. Osiris Kiadó, Budapest. 207–214.
- C. Vladár Zsuzsa 1989: *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zelliger Erzsébet. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 185. Budapest.
- C. Vladár Zsuzsa 2008: „Ides az hazának berelme”. Az első magyar grammatika. In: Balázs Géza szerk., *A magyar reneszánsz stílus*. Inter – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU. Budapest. 61–71.
- C. Vladár Zsuzsa 2016: *A korai magyar grammatikák*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Éder Zoltán 1989: Sylvester Grammatikájának utóéletéről. *Magyar Nyelvőr* 113: 385–396.
- Juhász Dezső 2018: A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest. 314–349.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet. (Középmagyar kor). In: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 579–595.
- Molnár József 1963: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzékK. = *Székelyudvarhelyi kódex. 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- Sylvester János 1539: *Grammatica Hungarolatina* (...) Neanesi [Sárvár-Újsziget]. Reprint kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua. XXII. Kísérő tanulmány: Szörényi László, MTA Irodalomtudományi Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

Sylvester János 1541: *Uy Te[tamentū maġar ħelweñ (...)* Neanesi [Sárvár-Újsziget]. Reprint kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua. I. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. MTA Irodalomtudományi Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó, Budapest.